

**ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНОГО РОЗМІРУ МУНІЦИПАЛІТЕТІВ У
ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НОРМ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

Ужгородський національний університет, м. Ужгород

Розпочинаючи з другої половини ХХ століття, аналіз будь-якої значущої внутрішньополітичної події здійснювався з врахуванням чинника міжнародного оточення, що є цілком виправданим в контексті домінування теорій інтеграції та глобалізації. Політичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи (далі може бути – ЦСЄ), що розпочалися на зламі 1980-1990-х років теж, у більшості випадків, розглядалися як складова гантінгтоновської «третьої хвилі демократизації». Водночас, на початку 2000-х років поширення набула теза, що успіх демократичних перетворень у постсоціалістичних країнах «класичної» Центральної Європи, на відміну від невдач пострадянських держав, значною мірою пояснюється позитивним ефектом від допомоги, наданої європейськими наднаціональними інститутами - Радою Європи і Європейським Союзом, - у поєднанні з стратегією політичних «винагород» за здійснені молодими демократіями реформи.

Вітчизняні вчені теж приділяють увагу проблемі уніфікації соціально-політичного розвитку під впливом нової хвилі демократизації кінця ХХ століття, вказуючи, що у «багатьох випадках зовнішні чинники стимулюють ринкові та демократичні перетворення, тоді як внутрішні умови для їх здійснення ще достатньою мірою не визріли» [15; с. 402-403].

В українській науці вплив зовнішніх факторів на трансформаційні процеси в постсоціалістичних країнах був обраний як об'єкт дослідження такими вченими як В. Мармазов, І. Чиж, Г. Зеленько. Зокрема, дисертаційна робота про роль Ради Європи (далі може бути – РЄ) у демократизації суспільств ЦСЄ була запропонована О. В'юницькою [2], дослідження значення РЄ у євроінтеграційних процесах – І. Піляєвим [14; 15].

Однак, все ще не до кінця є реалізованим наукове завдання визначення інструментів, за допомогою яких європейські інститути стимулювали здійснення реформ в окремих сферах соціально-економічного життя постсоціалістичних країн, зокрема – публічного управління, що, в свою чергу, сприятиме вирішенню проблеми оцінки співвідношення між внутрішніми та зовнішніми чинниками демократичних перетворень на просторі ЦСЄ. Ця проблема поки-що була лише опосередкованим предметом дослідження декількох дисертаційних робіт та інших розвідок, зокрема Н. Буренко [1], О. В'юницької [2], Т. Герасимчук [3], І. Піляєва [14; 15], Г. Зеленько [5], а також спільних публікацій автора з В. Керецманом, І. Ільком, Є. Кіш та самостійних робіт [8-12].

Водночас, деякі аспекти децентралізації в країнах ЦСЄ вимагають більш прискіпливого вивчення, зокрема мова йде про проблему впливу європейських організацій на реформування адміністративно-територіального устрою, що є одним з вирішальних чинників здійснення управлінської реформи в регіоні.

У ракурсі вищевказаного, вважаємо доцільним дослідити вплив Ради Європи на реформування первинної ланки устрою постсоціалістичних держав – муніципалітетів, - зокрема, визначення їх оптимального розміру для ефективного функціонування місцевого самоврядування, що й складає мету цієї статті.

Відразу ж зауважимо, що серед української громадськості, а подекуди і в наукових колах, є поширеним уявлення про Європейський Союз як виключний центр інтеграційних процесів на просторі «старого континенту». Насправді ж первинним

суб'єктом політичної інтеграції є Рада Європи - міжнародна організація, - серед пріоритетів якої є утвердження єдиних демократичних стандартів у суспільному житті окремих країн, що дозволяє спрощено сприймати її як «школу» демократії та інтеграції. Як вказують представники цієї організації, наразі саме Рада Європи є одним із основних механізмів наближення до Європейського Союзу [16].

Саме це панєвропейське утворення є провідником сучасних стандартів функціонування місцевого самоврядування, що допомогло їй упродовж 1990-х років вплинути на хід формування цієї системи у регіоні ЦСЄ. Для досягнення своїх статутних цілей РЄ використовує, насамперед, правові інструменти – договори (конвенції, хартії) та рекомендації [15, с. 407-408].

У сфері місцевого врядування, засадничим міжнародно-правовим актом, схваленим під егідою РЄ, є Європейська хартія місцевого самоврядування (15 жовтня 1985 року).

Для потреб нашого дослідження, є важливим положення Статті 3 Хартії про те, що місцеве самоврядування означає не лише право, але й спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення [4]. Таким чином, виникла проблема, яку мали вирішити уряди постсоціалістичних країн, що ратифікували Хартію, а саме: який розмір громад є оптимальним для забезпечення спроможності місцевої влади управляти суспільними справами, задовольняючи інтереси її населення? У ширшому політико-управлінському сенсі це є питання про співвідношення між ефективністю публічного управління на місцевому рівні та його демократичним характером.

Зазначимо, що у політології поняття «розмір громад» означає, насамперед, кількість жителів, які проживають на її території. Знаменно, що це питання у контексті пошуку ідеального державного устрою вже розглядалося у античній класичній політичній думці, зокрема Платоном.

Сучасний американський політолог Роберт Даль пропонує свій варіант відповіді на запитання, при якому рівні громад виникає феномен реальної участі громадян у прийнятті політичних рішень, або ж іншими словами, безпосередньої (прямої) демократії, подібно до грецьких «полісів». Повертаючись до досвіду афінської демократії, вважав, що ефект безпосередньої участі є можливим у громадах з чисельністю населення, що не перевищує 40 – 50 тисяч осіб, оскільки лише такий розмір сприяє досягненню однорідності політичного статусу та інтересів громадян, загальній обізнаності між громадянами, розумінню спільних інтересів, проведенню загальних зборів громадян як джерела суверенітету. Окрім того, «поліс» повинен мати значну автономію від зовнішнього джерела влади – передусім, держави [20; 21].

У політичній практиці здійснення реформ у країнах ЦСЄ упродовж 1990-х – на початку 2000-х років питання про розмір одиниць самоврядування розглядалося через призму двох, часто взаємовиключних, аспектів: рівня демократичного залучення громадян та підзвітності урядів, з одного боку, соціально-економічної ефективності діяльності місцевих органів влади, з іншого.

Західні і центральноєвропейські вчені вказують, що початок посткомунізму привів до феномену «локалізму», коли жителі навіть невеликих населених пунктів використовували положення нових демократичних конституцій та основного законодавства для формування відособлених територіальних громад з окремими органами місцевого самоврядування. Так, багато авторів зауважують, що усім поділам муніципалітетів передувало застосування прямої форми демократії – референдуму, - а, отже, цей процес був об'єктивним результатом тяжіння громадян до менших, з точки

зору територіальної, і, на перший погляд, прозоріших, з позицій політико-управлінських, форм врядування [19; 24; 22, с. 35].

Водночас, як вказує польський дослідник П. Свянцевич, не існує прямої залежності між розміром громад та рівнем залучення громадян. Якщо у малих громадах жителі є краще поінформованими та демонструють вищу явку на вибори, то у більших муніципалітетах – є кращими показниками участі громадян у прийнятті політичних рішень органами влади. Це пояснюється, насамперед, тією обставиною, що малі громади, як правило є дотаційними, а, отже, на видаткову частину їх бюджетів громадяни можуть впливати лише у дуже обмежених масштабах [38, с. 302]

Рада Європи, яка упродовж першої половини 1990-х років мала найбільший прямий вплив серед міжнародних організацій на зміст демократичних перетворень у середовищі постсоціалістичних держав, не втручалася у компетенцію держав визначати філософію адміністративно-територіального поділу та правові механізми його зміни. Як результат, середній розмір громад є дуже відмінним у різних країн: так найбільшими є громади у Болгарії - середня кількість населення 35 тис. осіб, Польщі – 16 тис. осіб, найменшими – у Словацькій Республіці (далі може бути – СР) – 1,9 тис. осіб, Чеській Республіці (далі може бути – ЧР) – 1,7 тис. осіб. За підрахунками, у СР кількість муніципалітетів з кількістю населення менше 1000 жителів складає 68 % від загальної кількості, а у ЧР - 80 % [18, с. 13-14; 23, с. 588; 38].

Однак, незважаючи на відмінні кількісні показники розміру муніципалітетів правлячі еліти усіх центральноєвропейських демократій були вимушені – самостійно чи під впливом зовнішнього оточення – погодитися, що практичне втілення децентралізаційної політики є можливим лише при умові, забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування відповідними ресурсами: комунальною власністю та джерелами фінансових доходів. Як зазначає Г. Петері, володіння власністю є неодмінною умовою функціонування будь-якого уряду, відповідно до марксистської теорії, - і цей аргумент був цілком зрозумілий політичній еліті Центральної і Східної Європи, - а також необхідною передумовою надання якісних громадських послуг, згідно теорії суспільного вибору. Водночас, на початку 1990-х років у середовищі посткомуністичних урядів поширеними були багато контраргументів проти передачі власності муніципалітетам, зокрема, що такий крок приведе до зменшення національної власності, сприятиме зростання нерівності між громадами, несе загрозу неефективного управління матеріальними ресурсами суспільства [33; с. 15-16].

Водночас, упродовж першого десятиліття реформ стало очевидним, що повноваження місцевого самоврядування не є адекватно забезпеченими фінансовими та матеріальними ресурсами, зокрема це стосувалося країн, де переважали малі муніципалітети. Функціональна неспроможність фрагментованих громад, на думку деяких авторів, привела до гальмування фінансової децентралізації системи публічного управління, оскільки був сформований стереотип про неефективність діяльності місцевих урядів та про їх роль як політичних представників інтересів населення, а не ефективних менеджерів. Недієвість місцевого самоврядування в малих і, з ресурсної точки зору, слабких муніципалітетах на початку 1990-х років мала наслідком зневіру громадян щодо потенціалу цього виду публічного управління, і зменшення рівня їх участі у місцевих виборах [18, с. 15, 19, 26].

Водночас, кожній постсоціалістичній країні вдалося по-різному реалізувати положення Європейської хартії місцевого самоврядування про необхідність забезпечити спроможність місцевих урядів, що пояснюється комплексом чинників: історичних, соціально-економічних, інституційних, політичних та культурних.

Так, Польща, отримала, з поміж інших цільових країн, найкращу «історичну спадщину» базового адміністративно-територіального поділу. Кордони її сучасних

муніципалітетів – гмін – були запроваджені ще у 1973 році, коли були амальгованими менші одиниці – громади [37, с. 223].

Статус гмін як базової одиниці самоврядування був остаточно інституалізований у Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року. Окрема глава (VII), присвячена місцевому самоврядуванню, що, насамперед, визначала гміни як базову одиницю територіального самоврядування, цілком відповідала духові Європейської хартії. Основний закон Польщі визначає, що територіальне самоуправління здійснює ті публічні завдання, які не є закріплені законом за іншими органами публічної влади. Гміни є юридичними особами і мають право на формування місцевого права, володіють власністю і надають громадські послуги жителям, які проживають на її території [26, с. 199].

У 1999 році Рада Європи оцінювала положення Конституції Польщі як такі, що створюють сприятливе правове середовище для функціонування місцевої демократії, оскільки її статті 15-16 та 163-172 гарантують:

- 1) децентралізоване управління, засноване на принципі субсидіарності;
- 2) статус гмін як базового місцевого органу управління, які мають компетенцію на реалізацію усіх місцевих завдань, які, відповідно до законодавства, не є наданими іншим органам влади;
- 3) справедливі, прямі та таємні вибори місцевих рад, окремішній правовий статус, права власності та інші економічні права гмін;
- 4) можливість для громадян приймати безпосередню участь в управлінні шляхом референдуму, включно розпуску ради;
- 5) надання ресурсів, відповідних повногваженням, які є передані місцевим органам влади;
- 6) юридичний захист автономії органів місцевого самоврядування;
- 7) право на асоціацію з іншими органами місцевого самоврядування [36, с.5].

Окрім того, проведена ще у соціалістичний період реформа сприяла формуванню оптимальних, за соціально-економічними характеристиками, муніципалітетів. Як вже було вказано, у Польщі не існує дрібних муніципалітетів (з населенням меншим аніж 1000 осіб), що надає можливість уникнути труднощів у забезпеченні ресурсного потенціалу гмін чи пошуку шляхів до їх об'єднання. Також, на відміну від сусідніх країн, кількість муніципалітетів у посткомуністичній Польщі, упродовж 1990х років майже не змінилася: якщо під час перших демократичних виборів їх нараховувалося 2383 одиниці, то на початок 2000-х років їх кількість складає 2478 одиниць.

У Словаччині, поряд з Чеською Республікою, про яку буде сказано нижче, найбільш яскраво проявилися негативні наслідки хвилі локалізму 1990-х років для розвитку місцевого самоврядування. Закон про організацію муніципалітетів від 6 вересня 1990 року, що відновив існування місцевого самоврядування як інституту, дозволив використання достатньо легкого шляху формування нових громад, а саме місцевого референдуму. Як результат, кількість історично невеликих базових адміністративно-територіальних одиниць почала зростати за рахунок фрагментації існуючих муніципалітетів. Станом на 2006 рік в СР нараховувалося 2883 муніципалітети, з середньою кількістю населення 1874 особи. Біля 40, 9 % громад мали менше 500 жителів, 67, 8 % - менше аніж 1 тисячу резидентів [35, с. 357].

Як справедливо вказували ще у 1999 році словацькі дослідники, в умовах муніципальної гіперфрагментації не виникало підстав для передачі повноважень держави обмеженому усіх видах ресурсів самоврядуванню [30, с. 305], чому також без сумніву також сприяв політичний режим, що склався у 1993-1998 роках, тобто у період прем'єрства В. Мечіара, і мав ознаки гібридного з суттєвим вмістом авторитаризму.

Така ситуація викликала постійну критику стану місцевого самоврядування та демократії в Словаччині Радою Європи. Тим більше, що СР ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування лише у жовтні 1999 року, тобто після зміни конфігурації правлячої коаліції, а чинності вона набула 1 червня 2000 року [31].

Як результат неефективності місцевого самоврядування, у вересні 2001 року парламентом був схвалений Закон про передачу частини повноважень органів державної влади муніципалітетам - так званий "малий закон про компетенції". Одночасно, на замовлення уряду СР була підготовлена карта-схема мікрорегіонів, які, відповідно до задуму, повинні були об'єднати території декількох муніципалітетів, та виконувати функції центрів надання громадських послуг [34]. Однак, так звана «комунальна реформа» не була підтримана частиною партій, що входили на той час до правлячої коаліції, і є не реалізованою до цього часу [7].

Як наслідок, передача нових повноважень муніципалітетам, в умовах їх гіперфрагментації, а, отже, обмеженості в соціально-економічних ресурсах, не сприяла ані розвитку місцевої демократії, ані підвищенню рівня ефективності функціонування місцевого самоврядування. В малих громадах виникають курйозні ситуації: поширеним є явище, коли єдиним муніципальним службовцем є староста громади, який, до того ж, працює на цій посаді лише частково.

Як вже було зазначено, Чеська Республіка є абсолютним чемпіоном в Європі за показником найменшого середнього розміру муніципалітетів. Станом на 1997 рік 3739 муніципалітети (майже 60 % від загальної кількості мали чисельність населення меншу аніж 500 жителів, а 1741 громада (майже 28 % - менше аніж 200 осіб).

Подібно до багатьох інших постсоціалістичних країн, лібералізація законодавства, зокрема, що стосувалося місцевого самоврядування на початку 1990-х років сприяла виникненню феномену формування нових муніципалітетів, які творилися шляхом відокремлення від раніше існуючих. «Старі» громади були сформовані, як правило, в результаті проведення у 1960-1980-х роках в Чехословаччині політики адміністративної амальгамації населених пунктів, яка не враховувала негативні громадські настрої.

Таким чином, поява правової можливості стала поштовхом для громадськості для відновлення «історичних» - малих - розмірів муніципалітетів. Якщо у 1989 році їх кількість складала 4120 одиниці, то у 2006 році – 6245 [32]. Відомий чеський соціолог М. Ілнер вважає, що відбувся процес "реконструкції" традиційних усталених населених пунктів, які сформувалися здебільшого ще у XVII столітті, і їх подальша публічно-правова автономізація, чому, чому без сумніву сприяла загальне відродження демократії у чеському суспільстві, пошук її громадянами найбільш справедливого територіального устрою [25].

Водночас, чеський соціальний географ Р. Перлін пояснює, що не менш важливою причиною муніципалізації був раціональний розрахунок отримати від держави бюджетні дотації на розбудову інфраструктури нових громад, що було практикою притаманною соціалістичній системі підтримки розвитку сільської місцевості. Однак, зміна бюджетної системи в 1992-1993 років залишила ці надії нездійсненими, позаяк основним джерелом доходів громад було визначено податки з доходів фізичних осіб [32].

На відміну від сусідньої Словаччини, Конституція ЧР 1992 року визначає базові адміністративно-територіальні одиниці як «територіальні об'єднання громадян, які мають право на самоврядування». Окрім того, муніципалітети розглядаються як "публічні корпорації", які можуть мати власне майно і вести господарство згідно власного бюджету [39]. Таким чином, чеські муніципалітети як одиниці самоврядування мають високий рівень незалежності від держави, хоча є, водночас, ланками загальної системи публічного управління [27, с. 260].

Чеський та словацький досвід конструювання громад з врахуванням західних моделей, а також рекомендацій європейських організацій також відрізняє факт існування та рівень функціональності інструментів об'єднання муніципалітетів. Упродовж 1990-х років у Словаччині механізм амальгамації не був чітко визначений, водночас, у Чехії правова модель була зрозумілою. Муніципалітети могли укрупнюватися лише шляхом отримання позитивного рішення на місцевих референдумах, які повинні були проводитися в обох громадах, що були об'єктами об'єднання, і це на практиці було малодосяжним завданням [28].

На середину 2000-х років у ЧР, на відміну від сусідньої держави, був запропонований прийнятний для локалістських настроїв громадян і, водночас, демократичний варіант. Як оптимальний, розглядався варіант формування на добровільних засадах “співтовариства муніципалітетів” – юридичної особи, що виникає на основі угоди між окремими муніципалітетами, з метою захисту їх спільних інтересів. Основним завданням співтовариства була визначена розробка та реалізація, включно співфінансування усіма громадами, програм соціально-економічного розвитку територій муніципалітетів, що давало підстави для отримання дотацій з національного та регіонального бюджетів, кошти Структурних фондів ЄС [29].

У Російській Федерації вплив Ради Європи на формування системи місцевого самоврядування, на перший погляд, здається найбільш безпосереднім, у порівнянні з іншими країнами, що є об'єктами вивчення. Саме прагнення Росії пришвидшити вступ до РЄ стимулювало прийняття Державною думою 12 квітня 1995 року першого базового Федерального закону “Про основні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації» [17].

Високо оцінений ліберальними колами російського політикуму та в середовищі європейських організацій, цей закон узагальнив базовий рівень місцевого самоврядування терміном “муніципальне утворення”, яке могло означати будь-яку територію (міське, сільське поселення, декілька поселень, частина поселення інша населена територія), на якій здійснювалося місцеве самоврядування і яка володіла муніципальною власністю, бюджетом, представницьким органом самоврядування (Стаття 1). В свою чергу, під терміном “міське самоврядування” розумілася, захищена федеральною Конституцією, самостійна і під свою відповідальність діяльність населення щодо безпосереднього, або через органи місцевого самоврядування, вирішення питань місцевого значення, враховуючи інтереси жителів та його традиції (Стаття 2). Водночас, під впливом цілого комплексу факторів, в тому числі чинника неефективності місцевого самоврядування, у 2003 році був схвалений новий федеральний закон, відповідно до якого до суб'єкти Російської Федерації до 1 листопада 2005 року зобов'язувалися перебудувати систему місцевого самоврядування на основі нового дворівневого підходу.

Під час цієї реформи 2005 року кількість муніципальних утворень збільшилася більше ніж у два рази і складала 24 208 одиниць (з них новостворених – 12 251 одиниця). Більшість новостворених одиниць придало на утворення нижчого рівня – сільські (10 700 одиниць) та міські (1 295 одиниць) [6, с. 32].

Таким чином, Російській Федерації ще лише належить вирішити завдання оптимізації розміру громад, з огляду на вже існуючі факти надзвичайно низького рівня ефективності функціонування місцевого самоврядування, зокрема надання громадських послуг, в малих муніципалітетах, які переважають у країні.

Таким чином, можна стверджувати, що історичний досвід розвинутих демократій, інституалізований в документах Ради Європи, зокрема в Європейській хартії місцевого самоврядування, був вагомим чинником реформування системи публічного управління в постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи.

Зокрема, положення Хартії про потребу забезпечити спроможність місцевого самоврядування вирішувати суспільні справи стимулювало сусідні держави – з більшим чи меншим успіхом – шукати рецепти оптимізації розміру муніципалітетів. Вважаємо, що це завдання є актуальним і для України, функціонування місцевого самоврядування в якій на базовому рівні не можна вважати ефективним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буренко Н. М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: Автореферат дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2004.
2. В'юницька О. І. Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи : Автореферат дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2005.
3. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989-2004 рр.) : Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України. - К., 2005.
4. Європейська хартія місцевого самоврядування (укр/рос), Страсбург, 15 жовтня 1985 року
(Хартію ратифіковано Законом N 452/97-ВР від 15.07.97), Дата підписання: 6 листопада 1996 р., Офіційний переклад [//http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=99](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=99).
5. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. – Київ: Критика, 2003. – 216 с.
6. Кынев А. Муниципальные выборы по новым правилам //Pro et Contra. - 2006. – № 11. – С. 30-42.
7. Лазар Н. Участь угорської політичної репрезентації у політичному процесі Словаччини //Науковий вісник Ужгородського університету Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 5-6: Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989-1991 рр.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород: Видавництво УжНУ “Говерла”, 2007. – С. 119-122.
8. Лендьел М. Інституційний механізм реалізації регіональної політики в країнах Центрально-Східної Європи // Регіональна політика в країнах Європи Уроки для України /За ред. С. Максименка, Київський центр Інституту Схід-Захід. – Київ: Логос, 2000. – С. 62-97.
9. Лендьел М., Ілько І., Кіш Є. Європа регіонів у XXI столітті Майбутнє регіональної політики у країнах Центральної та Східної Європи. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2001. – 122 с.
10. Лендьел М., Керецман В. Пошук парадигми регіонального розвитку у країнах Центральної Європи на етапі вступу до ЄС //Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. – Вип. 4 (20). – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. - С. 288-295.
11. Лендьел М. Європейська інтеграція Словаччини як стимул до проведення політики позитивної дискримінації щодо ромського населення //Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 7-8. – Ужгород: Видавництво УжНУ “Говерла”, 2007. – С. 267-271.
12. Лендьел М. Передумови та особливості децентралізації влади у Центральній та Східній Європі //Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 167-178.
13. Піляев І.С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі: Монографія. - К.:

- Юрид. кн., 2003. - 436 с.
14. Піляєв І.С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. - К., 2004.
  15. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник /Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
  16. Приходько О. Аке Петерсон: Українці стали більше знати, що таке ЄС і НАТО, але гірше розуміти, що таке євроінтеграція //Дзеркало тижня. – 18.02.2008 <http://eu.prostir.ua/library/9199.html>.
  17. Федеральный закон Российской Федерации «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» N 154-ФЗ от 12 августа 1995 года.
  18. Bennett R.J. Local Government in Post Socialist Cities //Discussion Papers. - № 2. - Open Society Institute - Local Government and Public Service Initiative, 1997. – 42 p.
  19. Bercik P., Lovecky P. Územné zmeny obcí v SR od roku 1990. – Bratislava: Sekcia verejnej správy Ministerstva vnútra, Bratislava 2003 // <http://www.ceeol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=FD8F34F7-8886-4553-872C>.
  20. Dahl R.A. The City in the Future of Democracy //American Political Science Review. – 1967. – Volume LXI. – Issue 4. – pp. 953-970.
  21. Dahl R.A. Democracy and Its Critics. – Yale University Press, 1989. – 397 p.
  22. Davey K. Decentralization in CEE Countries: Obstacles and Opportunities. //Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe /Ed. Peteri G. – OSI/LGI, 2002. – pp. 31-42.
  23. Davey K., Peteri G. Taxes, Transfers and Transition – Adjusting Local Finances to New Structures and Institutions: The Experience of the Czech Republic, Hungary and Slovakia //Local Government Studies. - November 2006. - Vol. 32. - No. 5. – pp. 585 – 598.
  24. Faltan L. Sociological Aspects of Decentralized Public Administration: FDI - CEE Online Publications. // The Role of Associations of Local Authorities in Decentralization and the Strengthening of Local Government: Proceedings of the FDI Conference 2-4 December 1996, Vienna, Austria. // <http://www1.worldbank.org/wbiep/decentralization/FDIRreadings/untitl4.htm> (4/24/2000).
  25. Illner M. Velikost obcí, efektivita jejich správy a lokální demokracie // Vaidova Z., Cermak D., Illner M. Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990: Sociologické studie.- 2006. - № 2. - pp. 15-26.
  26. Kulesza M. Methods and Techniques of Managing Decentralization Reforms in the CEE Countries: The Polish Experience // Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe /Ed. Peteri G. – OSI/LGI, 2002. – pp. 189-214.
  27. Lacina K., Vajdova Z. Local Government in the Czech Republic //Decentralization: Experiments and Reforms /Ed. T. M. Horvath. – Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2000. - pp. 255-296.
  28. Managing Across Levels of Government: Czech Republic: OECD 1997 // <http://www.oecd.org/dataoecd/10/14/1902308.pdf>
  29. Navrh nove formy mezibecni spolupráce (pracovní verze) // <http://www.mvcr.cz/sprava/reforma/vecnyzamer.pdf>
  30. Nemes J., Bercik P., Kuklis P. Local Government in Slovakia //Decentralization: Experiments and Reforms /Ed. T. M. Horvath. – OSI-LGPSRI, 2000. - pp. 297-342.
  31. Oznamenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky // <http://www.civil.gov.sk/documents/p04-05-f01.pdf>.

32. Perlin R. Venkov, typologie venkovského prostoru // <http://www.mvcr.cz/odbor/reforma/perlin.pdf>
33. Peteri G. Transfer of Public Property to Local Governments in Central Europe. //From Usage To Ownership Transfer of Public Property to Local Governments in Central Europe /Ed. by Peteri G. – Open Society Institute, 2003. - pp. 13-26.
34. Slavik V., Kozuch M., Bacik V. Analýza mikroregiónov SR: 2005 //www.government.gov.sk
35. Sopoci J., Hrabovska A., Buncak J. The State of Local Democracy in Slovakia // The State of Local Democracy in Central Europe Reports from Bulgaria, Estonia, and Slovakia /Ed. Sos G. - OSI/LGI, 2006. – pp. 351-472.
36. Structure and Operation of Local and Regional Democracy: Poland. – Council of Europe, May 2000. – 54 p.
37. Swianiewicz P., Herbst M. Economies and Diseconomies of Scale in Polish Local Governments // Size of Local Government, Local Democracy and Efficiency in Delivery of Local Services - International Context and Theoretical Framework /Ed. Swianiewicz P. – Budapest: OSI, 2002. - pp. 223-291.
38. Swianiewicz P. Is There a Third Road Between Small Yet Ineffective and Big Yet Less Democratic? Comparative Conclusions and Lessons Learnt //Consolidation or Fragmentation: The Size of Local Governments in Central and Eastern Europe. - Budapest: OSI-LGPSRI, 2002. - pp. 293–326.
39. Ustava CR ze dne 16. prosince 1992 Změna: 347/1997 Sb. Změna: 300/2000 Sb. Změna: 448/2001 Sb. Změna: 95/2001 Sb. Změna: 515/2002 Sb.
40. Územně správní členění České republiky.//www.mvcr.cz/sprava/reforma/uzemni/cleneni.html